

بهسازی سیمای زن و خانواده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و ارائه یک الگوی مطلوب

دکتر الهه حجازی^۱

مسعود براتیان^۲

چکیده

به منظور بهسازی سیمای زن و خانواده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و ارائه یک الگوی مطلوب، کلیه کتاب‌های درسی پنج‌ساله دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۸۵-۸۴ مورد بررسی قرار گرفت. برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها براساس چهار محور اسامی و تصاویر، خانواده، فعالیت‌ها، شخصیت‌ها و ویژگی‌ها انجام شد که اهم یافته‌ها براساس ترتیب محورهای مذکور بدین شرح هستند:

در مجموع کتاب‌های پنج پایه ابتدایی، ۱۲۲۳۳ مؤلفه جنسیتی در خصوص اسامی، کلمات و ویژگی‌های جنسیتی ارائه شده است که از این میان ۵۲/۲٪ مرتبط با اسامی و ویژگی‌های مردانه، ۱۲/۵٪ مرتبط با اسامی و ویژگی‌های زنانه و ۲۵/۳٪ مرتبط با ویژگی‌ها و اسامی مشترک دو جنس است. بنابراین مشاهده می‌شود که اسامی، کلمات و ویژگی‌های مردانه در کتاب‌های درسی غلبه کامل دارند. این در حالی است که تعداد دختران و پسران دانش‌آموز تقریباً برابر است. در بین پنج پایه ابتدایی، پایه سوم و پنجم بیشترین اسامی و کلمات مردانه را به خود اختصاص داده‌اند. پس از آن به ترتیب پایه دوم، پایه پنجم و بالاخره پایه اول قرار دارند. تحلیل اسامی و کلمات در کتاب‌های مختلف نیز حکایت از آن دارد که در کتاب‌های ریاضی هر پنج پایه اسامی و کلمات مردانه بیشتر از اسامی و کلمات زنانه است. اگرچه در این کتاب‌ها در مقایسه با سایر کتاب‌ها تناسب بهتری میان اسامی دختر و پسر وجود دارد. در کتاب‌های علوم پنج پایه یک توازن نسبی میان اسامی و کلمات مردانه و زنانه مشاهده می‌شود. در کتاب‌های تاریخ پایه‌های چهارم و پنجم اسامی و کلمات مردانه غالب است و این گرایش مردانه در کتاب‌های مذکور را نشان می‌دهد. در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی (پایه دوم) و تعلیمات دینی پایه سوم، چهارم و پنجم نیز اسامی مردانه غالب است. در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه دوم نیز اکثریت اسامی و کلمات مردانه است و این گرایش در کتاب مدنی پایه چهارم و پنجم دیده می‌شود. در کلیه کتاب‌های فارسی نیز اسامی و کلمات مردانه حاکم است. بنابراین تحلیل کمی بیانگر مردانه بودن اکثر اسامی و کلمات در کتاب‌های دوره ابتدایی است.

براساس یافته‌های حاصل از بررسی کتاب‌های پنج پایه ابتدایی، از ۶۰ مورد وظیفه خانگی ارائه شده در این کتاب‌ها، ۵۰ مورد (۸۳/۳٪) به زنان و ۱۰ مورد به مردان (۱۶/۷٪) اختصاص یافته است. وظایف خانگی زنان در کلیه پایه‌ها بیشتر از مردان است و در پایه پنجم ۱۰۰٪ موارد به زنان اختصاص دارد. وظایف خانگی شامل پذیرایی، آشپزی، شست‌وشوی ظروف، خرید

مواد غذایی، تمیز کردن منزل و ... که اختصاص به مادران دارد و تنها خرید از بازار برای فرزند، شکستن قند، تمیز کردن شیشه‌های منزل و ... بر عهده پدران است. تقسیم وظایف خانگی معرف حضور کلیشه‌های جنسیتی است. از مجموع ۱۳۲۸ تصویر ارائه شده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، ۲۸۳ تصویر در موقعیت خانه، ۲۴۹ تصویر در موقعیت مدرسه، ۱۰۲ تصویر در موقعیت کار، ۲۴۴ تصویر در جامعه، ۱۳۶ تصویر در صحرا و ۳۱۳ تصویر در موقعیت فضای آزاد ترسیم شده است. از مجموع موقعیت خانه ۳۵٪ زنان، ۳۳٪ مردان و ۳۲٪ به صورت مشترک (زن و مرد) ارائه شده است. به طور کلی حضور مردان در مدرسه، محل کار، جامعه، صحرا و فضای آزاد بیشتر از حضور زنان است.

به طور کلی ۷۲ صفت و واژه مرتبط با جنس در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی مشاهده می‌شود که از این میان ۴۷ صفت (۶۵/۳٪) مرتبط با مردان، ۱۳ صفت (۱۸٪) مرتبط با زنان و ۱۲ صفت (۱۶/۷٪) نیز مشترک میان دو جنس است. تعداد صفات مرتبط با مردان در کلیه پایه‌ها بیشتر از زنان است (به جز پایه اول)، به طوری که در پایه پنجم ۱۰۰٪ صفات ارائه شده همراه با اسامی مردانه است. برتری صفات مردانه به زنانه در راستای حضور بیشتر مردان در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی است.

کلیدواژه‌ها: تبعیض جنسیتی، تبعیض جنسیتی آشکار، تبعیض جنسیتی پنهان، کلیشه‌های جنسیتی، کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، دانش‌آموزان دوره ابتدایی، محتوا و تحلیل محتوا.

بیان مسئله

انقلاب اسلامی ایران، انقلابی بود که آزادی همه مردم اعم از زن و مرد را در برنامه داشت و برابری و آزادی اجتماعی زنان و مردان را با الهام از دین اسلام و تعالیم قرآن خواستار شده بود. در این میان حضور یکپارچه زنان در انقلاب، نشان‌دهنده عزم آنان به تغییر برای مشارکت در سرنوشت خود بود. حضرت امام خمینی (ره)، رهبر کبیر انقلاب، به مشارکت زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی اعتقاد داشتند. ایشان با بیان تساوی حقوق زن و مرد، آزادی مشروع زنان را در کلیه عرصه‌های حیات اجتماعی لازم دانسته و بیان می‌کنند: «زن دارای حقوق مساوی با مرد است، اسلام بر تساوی زن و مرد تأکید کرده و به هر دوی آنها حق تعیین سرنوشت داده است، یعنی اینکه باید از همه آزادی‌ها بهره‌مند باشند. آزادی انتخاب کردن، انتخاب شدن، آموزش، کارکردن و مبادرت به هر نوع فعالیت اقتصادی». امام راحل وظیفه زن را تنها خدمت به مرد نمی‌داند: «در مورد زنان حرف بسیار است، ببینید در جامعه ما نسبت به زنان چه تصورات و برداشت‌هایی وجود داشت. زن به عنوان یک موجودی که تنها وظیفه او عبارت از خدمت به مرد در محیط خانه است تلقی می‌شد.» و در تقابل این دیدگاه بیان می‌دارند: «از نظر اسلام زن به مثابه یک عنصر انسانی باید تمام مراحل کمال را طی کند. زن همانند مرد می‌تواند به عنوان یک دانشمند، مخترع، فیلسوف و عنصر فعال در صحنه‌های سیاسی، علمی، اداری و دولتی به جامعه خدمت کند» (امام خمینی، ۱۳۷۴).

به گفته کونل^۱ (۲۰۰۲ نقل از گریشابر، ۲۰۰۶/برایتیان، ۱۳۸۶) حاصل بیش از صد سال پژوهش روان‌شناسی و علوم اجتماعی در مورد تفاوت جنسیتی این است که زنان و مردان، از حیث روان‌شناختی بسیار شبیه هم هستند. به این شباهت‌های زنان و مردان اعتبار کمی داده شده است و به عقیده کونل (۲۰۰۲)، این امر ریشه در محیط فرهنگی دارد.

حال پرسش اساسی این است که علت تفاوت مردان و زنان در جامعه ما چیست؟ آیا زنان در ذات و جوهر خویش تفاوتی با مردان دارند یا اینکه این تفاوت‌ها در ذات انسان‌ها نیست، بلکه متأثر از شرایط و عوامل بیرونی است.

«اگر صورت اول درست باشد، نوعی استحاله در ذات است که قابل پذیرش نیست و اگر شق دوم پذیرفته شود، یعنی نقص و عدم تحرک زنان را عارضی بدانیم که شرایط اجتماعی بر آنان تحمیل کرده، باز این پرسش در راه است که آیا این شرایط تحمیلی قابل قبول است؟» (مهریزی، ۱۳۷۷) و اگر «در جامعه‌ای بیان گردد که زنان ناقص‌العقل و ضعیف‌اند و در طول تاریخ منشأ هیچ اثری نبوده‌اند باید گفت که این وضعیت ناشی از امر تکوینی و ذاتی در زنان نیست، بلکه به عقل اکتسابی و تجربی بستگی دارد و در آن نیز شرایط اجتماعی و تربیتی دخیل است. اگر زنی را در خانه حبس کنند و او را از شرایط فضل و دانش دور نگه‌دارند، نمی‌تواند مانند کسی که در جامعه حضور دارد و تمامی امکانات برای او مهیاست و از رویدادها با خبر است، فهم اجتماعی داشته باشد. اگر مردان نیز در خانه حبس می‌شدند و هیچ‌گونه روابط اجتماعی خارج از محدوده منزل نداشتند، وضع همین بود» (مهریزی، ۱۳۷۷).

بسیاری معتقدند علت تبعیض بین زنان و مردان در کشورهای اسلامی، قوانین اسلام است، اما در پاسخ باید گفت زندگی و سیره پیامبر اسلام نمونه بارز ارج نهادن به زن و مقام اوست. آیا مسئول این وضع، اسلام است که در ذات و جوهره خویش راهبر انسان‌ها به سوی عدالت، آزادی و برابری بوده است؟

یکی از علما چندین عامل را باعث تبلیغات ناروا در حق زنان در جوامع اسلامی می‌داند:

- ۱- تأثیر برداشت‌های ناروای برخی مقدس‌مآبان و جمودگرایان از اسلام
- ۲- اقتضای شرایط زمانی
- ۳- تعصب‌های نابه‌جا و منافع مردان
- ۴- خودناشناسی و کوتاهی زنان (آیت‌الله جناتی، ۱۳۷۶).

با مرور این سخنان درمی‌یابیم که از دید بسیاری از اندیشمندان وضعیت نابه‌نجار زنان، چه در جوامع اسلامی و چه در سایر کشورها، پیش از آنکه به تفاوت‌های بیولوژیک مربوط باشد، به اجتماع و بافت فرهنگی و فکری آن وابسته است.

بعد از نهاد خانواده، نظام آموزشی عامل تعیین‌کننده‌ای در رشد شخصیت کودک محسوب می‌شود و تأثیر آن از خانواده، بدین لحاظ بیشتر است که خانواده‌ها با توجه به موقعیت فرهنگی، تحصیلی، محیطی، قومی و... با یکدیگر متفاوتند و از شیوه‌ها و سبک‌های فرزندپروری یکسانی برای تربیت فرزندان خود بهره نمی‌برند، ولی آموزش رسمی از طریق کتاب‌های درسی و بویژه برنامه‌ریزی درسی به عنوان مهم‌ترین ابزار آموزشی در شکل دادن به ساختارهای فکری و گرایش‌های فرد سهم بسزایی دارد.

برنامه‌ریزی درسی^۱ طبق تعریف محتوا و جریان رسمی و غیر رسمی است که از طریق آن فراگیران تحت نظارت مدرسه، معلومات و شیوهٔ درک و فهم را به دست می‌آورند، مهارت‌ها را فرا می‌گیرند و یا نگرش و ارزش‌گذاری یا نظام ارزشی خود را تغییر می‌دهند (دال، ۱۹۸۲). به این ترتیب هدف برنامه‌ریزی درسی ایجاد تغییرات مطلوب در فراگیر است که به کمک کتاب‌های درسی، مدرسه و آموزگاران به آن نائل می‌شوند. کتاب‌های درسی، مستقیم‌ترین و مؤثرترین طریق آموزش رسمی در جامعه محسوب می‌شود و به دلیل اجباری و یکسان بودن در سراسر کشور، بدون در نظر گرفتن تفاوت‌ها، به طور مساوی در دسترس کودکان قرار می‌گیرد. با توجه به این موضوع که کودکان، در گروه سنی دورهٔ ابتدایی، تأثیرپذیری و نقش‌پذیری بیشتری از سایر دوره‌ها دارند، کتاب‌های درسی در مقایسه با سایر عوامل آموزشی، در جامعه‌پذیری جنسیتی کودکان مهمتر قلمداد می‌شوند. محتوای کتاب‌های درسی ضمن توجه به ویژگی‌های شناختی دانش‌آموزان و در نظر گرفتن تحولات علمی جهان و واقعیت‌های روز جامعه می‌بایست مطالعات و فعالیت‌های مناسب را برای پرورش معیارها و نگرش‌های مطلوب انسانی فراهم نماید (پارمحمدیان، ۱۳۷۷)، ابزاری اساسی برای آشنا نمودن دانش‌آموزان با اهداف برابری، توسعه و صلح جهانی باشد (قطع نامه پکن، ۱۳۷۴)، دانش‌آموزان را با نقش‌های مختلف اجتماعی - فرهنگی و خانوادگی آشنا ساخته و برای آنان الگوی هویت‌یابی به عنوان زن و مرد فراهم آورد (میشل، پوینده، ۱۳۷۶) و بالاخره ابزاری برای گسترش توانایی ذهنی و تخیلی دانش‌آموزان بوده و آنان را برای درک دگرگونی‌های اجتماعی جاری خود آماده سازد (دونبگان، ۱۹۸۲).

اما نگاهی به کتاب‌های درسی نشان می‌دهد که محتوای آنها با معیارهای فوق، واقعیت‌ها و تحولات روز جامعه و روح قانون اساسی ناهماهنگی ماهوی دارد. این ناهماهنگی خصوصاً در مورد نقش‌های جنسیتی، محتوای پیام‌ها و ایجاد نگرش مطلوب درباره توانمندی‌های دانش‌آموزان، خصوصاً دانش‌آموزان دختر کاملاً مشهود است.

سالنامه آماری کشور نشان می‌دهد که در سال تحصیلی ۱۳۸۱-۱۳۸۰ از مجموع ۱۷۸۸۲۵۱۵ نفر دانش‌آموز، ۹۳۵۹۹۵۲ دانش‌آموز پسر و ۸۵۲۲۵۶۳ نفر دانش‌آموز دختر بوده‌اند. این آمار در مقطع ابتدایی ۷۵۱۳۰۱۵ نفر دانش‌آموز بوده که از این تعداد ۳۹۲۴۹۹۹ نفر دانش‌آموز پسر و ۳۵۸۸۰۱۶ نفر دانش‌آموز دختر بوده‌اند (سالنامه آماری کشور، ۱۳۸۰).

به هر حال با آنکه در سال‌های اخیر دختران از فرصت‌های تقریباً برابری با پسران برای دست‌یابی به آموزش برخوردار بوده‌اند، اما با توجه به شواهد به نظر می‌رسد جامعه‌پذیری جنسیتی هنوز هم یکی از کارکردهای پنهان نهاد آموزشی است که غالباً از طریق عوامل زیر اعمال می‌شود.

۱- مسئولان رده بالای نظام آموزشی اغلب مرد هستند و سوگیری جنسیتی آنان می‌تواند در برنامه‌ریزی درسی تأثیر بگذارد.

۲- سازماندهی برنامه‌های درسی، به نحوی اعمال می‌شود که بدون توجه به استعدادها و علایق

دانش‌آموزان، بسیاری از رشته‌های درسی را به رشته‌های زنانه و مردانه تقسیم کرده است.
۳- معلمان که در تربیت و نوع نگرش به دانش‌آموزان معمولاً تحت تأثیر گرایش‌های قالبی هستند.

۴- کتاب‌های درسی (مطبع، ۱۳۷۳).

تحقیقات انجام‌شده در مورد نقش و جایگاه زن در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه (زائر دارابی، ۱۳۵۶، پرچمی، ۱۳۵۶، طالقانی و همکاران، ۱۳۷۳، حج‌فروش و همکاران، ۱۳۷۹، ظهروند و همکاران، ۱۳۸۱) نشان می‌دهد که به‌طور کلی نگرش نظام آموزشی به زنان نگرش سنتی است و با وجود اینکه این تحقیقات تبعیض جنسیتی را محور پژوهش خود قرار ندادند، اما کم‌وبیش از نتایج به‌دست آمده، می‌توان دریافت که محتوای کتاب‌های درسی نمودهای متعددی از تمایزات جنسیتی را نشان می‌دهد.

در بررسی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، صداقت و زاهد (۱۳۷۴) نشان داده‌اند که در این کتاب‌ها عقاید مبتنی بر تبعیض جنسیتی حاکم است و حجازی و همکاران (۱۳۷۸) نیز به این نکته اشاره دارند که در این کتاب‌ها جایگاه دو جنس و به ویژه جایگاه زنان در خانواده و جامعه به درستی ترسیم نشده و بسیاری از ابعاد اجتماعی سیاسی و علمی تنها به مردان اختصاص یافته است.

در حالی که در سال‌های ابتدایی دانش‌آموز باید به درک صحیح از هویت جنسیتی خود دست یابد، سیر غیر منطقی ارائه جایگاه زن و مرد از پایه اول تا پنجم او را از دسترسی به این درک بازمی‌دارد. با وجود ارائه چنین سیمایی از زنان در کتاب‌های درسی چگونه می‌توان به سوی ایجاد فرصت‌های برابر آموزشی - پرورشی برای شکوفایی استعدادها، دختران و پسران دانش‌آموز گام برداشت؟ در حالی که در کتاب‌های درسی مقایسه‌های اجتماعی همواره به سود پسران است، چگونه می‌توان زمینه توانمندسازی دختران را فراهم نمود. اکنون که در جامعه اسلامی، تأکید بر مشارکت زنان در توسعه همه جانبه کشور بوده و زنان در بخش‌های مختلف آموزشی و اقتصادی - خدماتی حضور مؤثر دارند، بر عهده آموزش و پرورش است که ضمن بیان واقعیت‌های جامعه به تغییر باورهای مرتبط با جنسیت بپردازد. اگر کتاب‌های درسی را عامل مهم انتقال هنجارها، ارزش‌ها و باورهای مرتبط با جنسیت بدانیم، آیا وضعیت کنونی سیمای زن در کتاب‌های درسی، دختران دانش‌آموز را با مجموعه متناقض و گیج‌کننده درباره نقش‌های جنسیتی که از طریق سایر رسانه‌ها نیز دریافت می‌کند، روبه‌رو نمی‌سازد؟ بنابراین بهسازی سیمای زن در کتاب‌های درسی در راستای توانمندسازی زنان امری ضروری است.

براساس آنچه بیان شد، تحقق اهداف قانون اساسی در خصوص تحول انسان‌ها و همچنین شعار آموزش و پرورش قرن بیست و یکم مبنی بر پرورش انسان‌هایی خلاق، متفکر، مستقل، آزاداندیش و پای‌بند به ارزش‌های دینی، اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی نیازمند آموزش فارغ از تبعیض است و بهسازی سیمای زن در کتاب‌های درسی به این مهم کمک اساسی می‌کند.

روش‌شناسی تحقیق

با توجه به هدف پژوهش حاضر، می‌توان آن را در گروه روش‌های غیر آزمایشی و طرح‌های پیمایشی قرار داد. مهم‌ترین هدف این پژوهش شناسایی فاصله‌های جنسیتی در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، تاریخی و دینی است و نظر به ماهیت پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوا در جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. در این روش، محتوای آشکار و پیام‌ها به طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شوند و بنابراین، این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد (سرمد، بازگان، حجازی، ۱۳۸۰). در این روش ضرورت آن است که ابتدا واحد مورد بررسی مشخص شود و پس از آن با توجه به شاخص‌های تعیین‌شده، محتوا مورد تحلیل قرار گیرد. در این تحقیق، پس از تعیین شاخص‌های حساس به جنسیت، فرم‌های مرتبط با هر یک از شاخص‌ها تهیه شده و واحد متن هر یک از پایه‌های تحصیلی (واحد بررسی) مورد تحلیل قرار گرفت. برای اطمینان از درستی تحلیل، تعدادی از واحدهای متن توسط دو نفر انجام گرفت که ضریب توافق ۰/۸۹ به دست آمد. این ضریب از حیث آماری، ضریب قابل اطمینانی محسوب می‌شود.

شاخص‌های حساس به جنسیت در تحلیل محتوا

برای تحلیل کتاب‌های درسی ضروری است شاخص‌های حساس به جنسیت تعیین شوند. به همین منظور اقدامات زیر انجام گرفت:

۱- مطالعه و بررسی شاخص‌ها در چند کشور که در آنها برنامه‌ریزی درسی مبتنی بر جنسیت اجرا می‌شود.

۲- مطالعه پژوهش‌های انجام شده در کشور

۳- نظرخواهی از متخصصان مطالعات زنان.

بر اساس اقدامات انجام شده، شاخص‌های حساس به جنسیت انتخاب شدند. این شاخص‌ها عبارتند از:

- ۱- اسامی و کلمات مؤنث، مذکر ۲- تصاویر زنانه، مردانه ۳- اندازه افراد در تصاویر: کامل، نیم‌تنه، مختلط (فردی به صورت کامل و افراد دیگر به صورت نیم‌تنه) ۴- تعداد افراد: فردی، دو یا سه نفری، گروهی ۵- سن: سه دامنه سنی کودک و نوجوان، بزرگسال و مختلط (هر دو دامنه سنی را در برمی‌گیرد) ۶- اندازه تصاویر: مردانه، زنانه: کوچک (۱/۳ صفحه مورد نظر)، متوسط (۱/۳ تا ۲/۳ صفحه) و بزرگ (۲/۳ تا کل صفحه) ۷- نوع لباس: رسمی (کت و شلوار، چادر، مانتو) و غیر رسمی (خانگی، ورزشی، کاری) ۸- مکان حضور: خانه، مدرسه، محل کار، جامعه، صحرا، فضای آزاد ۹- نوع تصویر: طرح، عکس ۱۰- رنگ تصویر: رنگی، سیاه و سفید ۱۱- فعال یا منفعل: مشغول انجام فعالیت، عدم انجام فعالیت ۱۲- نوع فعالیت: واقعی، تفریحی (بازی، سرگرمی و تفریحی) ۱۳- وظایف خانگی: پذیرایی، خرید نان، خیاطی، شستن سبزی، شست‌وشوی ظروف، آشپزی، تعمیر وسایل منزل ۱۴- مشاغل: نوع شغل و حرفه زنانه، مردانه ۱۵- وظایف مرتبط با نگهداری فرزند: مواظبت از بازی بچه‌ها، رساندن به مدرسه، لباس پوشاندن به کودک و ... ۱۶- وظایف مرتبط با تربیت فرزند: راهنمایی فرزند، پاسخگویی به سوالات

فرزند، در آغوش گرفتن فرزند ۱۷- وظایف و تکالیف درون منزل: کمک به مادر، بافتن، نظافت منزل، ۱۸- وظایف و تکالیف خارج از منزل: کمک به پدر در برداشت محصول، کمک به پدر در مزرعه و ... ۱۹- جنسیت و تعداد فرزندان خانواده: ۳ نفره (پدر، مادر، دختر)، ۳ نفره (پدر، مادر، پسر)، ۴ نفره (پدر، مادر، ۲ پسر) ۴ نفره (پدر، مادر، پسر، دختر)، ۷ نفره (پدر، مادر، ۴ پسر و ۱ دختر) ۲۰- جنسیت سرپرست خانواده ۲۱- جنسیت فرزندارشد ۲۲- شخصیت تاریخی ۲۳- شخصیت سیاسی-اجتماعی ۲۴- شخصیت علمی-ادبی ۲۵- شخصیت مذهبی ۲۶- واژه‌های توصیف‌کننده مردان/زنان

این شاخص‌ها در چهار محور اصلی به شرح زیر قرار گرفته‌اند:

۱- اسامی و تصاویر ۲- خانواده ۳- فعالیت‌ها ۴- ویژگی‌ها و شخصیت‌های کلیه کتاب‌های درسی پنج‌سال دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۸۴-۸۵ جامعه آماری این پژوهش را تشکیل می‌دهد. در این پژوهش از کلیه جامعه آماری به عنوان نمونه تحقیق استفاده شده است. بنابراین در مجموع ۳۲ جلد کتاب دوره ابتدایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. جدول زیر مشخصات نمونه را نشان می‌دهد.

جدول ۱- مشخصات نمونه مورد بررسی

پایه تحصیلی	اسامی کتاب‌ها	سال تحصیلی
اول دبستان	فارسی بنویسیم- فارسی بخوانیم- ریاضی- علوم- آموزش قرآن	۸۴-۸۵
دوم دبستان	فارسی- ریاضی- علوم تجربی- آموزش قرآن- هدیه‌های آسمانی	۸۴-۸۵
سوم دبستان	فارسی- ریاضی- علوم تجربی- آموزش قرآن- تعلیمات دینی- تعلیمات اجتماعی	۸۴-۸۵
چهارم دبستان	فارسی- ریاضی- علوم تجربی- آموزش قرآن- تعلیمات دینی- تعلیمات اجتماعی (جغرافیا، تاریخ، مدنی)	۸۴-۸۵
پنجم دبستان	فارسی- ریاضی- علوم تجربی- آموزش قرآن- تعلیمات دینی- تعلیمات اجتماعی (جغرافیا، تاریخ، مدنی)	۸۴-۸۵

تحلیل داده‌ها و نتایج

با توجه به داده‌های حاصل از تحلیل محتوا، از آمارهای توصیفی نظیر فراوانی، درصد و از آزمون استنباطی مجذور کای استفاده شده است. همان‌طور که گفته شد، تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی براساس چهار محور اسامی و تصاویر، خانواده، فعالیت و ویژگی‌ها و شخصیت‌ها انجام گرفته است. لذا بحث درباره یافته‌های به‌دست‌آمده نیز بر اساس همین محورها انجام می‌شود. ابتدا تحلیل کمی یافته‌ها همراه با جداول ارائه می‌شود، آنگاه تحلیل کیفی، یعنی مقایسه آماری بر اساس مؤلفه‌های جنسیتی مطرح می‌شود.

۱- سؤالات مربوط به محور اسامی و تصاویر

سؤال پژوهشی ۱: آیا تفاوتی بین تعداد مؤلفه‌های جنسیتی (اسامی و کلمات) زنانه و مردانه در کتاب‌های

درسی دوره ابتدایی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۲: آیا تفاوتی بین تعداد تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۳: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ اندازه افراد در تصویر تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۴: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ تعداد افراد در تصویر تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۵: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ سن افراد در تصویر تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۶: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ اندازه تصویر تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۷: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ نوع لباس افراد تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۸: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ نوع تصویر (طرح یا عکس) تفاوتی وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۹: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ رنگ تصویر (رنگی یا سیاه و سفید) تفاوتی وجود دارد؟

جدول ۲- توزیع فراوانی و درصد مؤلفه‌های جنسیتی (اسامی و کلمات)

در کلیه کتاب‌های دوره ابتدایی

عنوان کتاب	جنس		مرد	زن	مشترک	کل	مقدار χ^2	سطح معناداری χ^2
	فرآوانی	درصد						
فارسی	فرآوانی	۲۶۸۱	۶۴۴	۱۷۱۸	۵۰۴۳	۱۲۳۵/۴۱	۰/۰۰۰	
	درصد	۵۳/۲	۱۲/۸	۳۴/۱	۲۵			
ریاضی	فرآوانی	۴۸۸	۳۰۹	۳۶۲	۱۱۵۹	۴۳/۷۶	۰/۰۰۰	
	درصد	۴۲/۱	۲۶/۷	۳۱/۳	۸			
علوم تجربی	فرآوانی	۱۰۷	۹۷	۱۷۶	۳۸۰	۲۹/۲۱	۰/۰۰۰	
	درصد	۲۸/۲	۲۵/۵	۴۶/۳	۲/۶			
قرآن	فرآوانی	۸۶۲	۲۱۵	۸۵۶	۱۹۲۳	۳۴۷/۲۹	۰/۰۰۰	
	درصد	۴۴/۶	۱۱/۱	۴۲/۳	۱۳/۴			
تعلیمات دینی	فرآوانی	۱۷۸۰	۲۷۵	۷۶۶	۲۸۲۱	۱۱۵۷/۹۲	۰/۰۰۰	
	درصد	۶۳/۱	۹/۷	۲۷/۲	۱۹/۶			
تعلیمات اجتماعی	فرآوانی	۱۶۰۴	۲۵۶	۱۲۲۷	۳۰۸۷	۹۴۰/۰۹	۰/۰۰۰	
	درصد	۵۲	۸/۳	۳۹/۷	۲۱/۴			
کل	فرآوانی	۷۵۲۲	۱۷۹۶	۵۱۰۵	۱۴۴۳۳	۱۲۲۴/۳	۰/۰۰۰	
	درصد	۵۲/۲	۱۲/۵	۳۵/۳	۱۰۰			

الف: تحلیل کمی

همان‌طور که در جدول ۲ ملاحظه می‌شود در مجموعه کتاب‌های پنج پایه ابتدایی، ۱۴۴۳۳ مؤلفه جنسیتی در مورد اسامی، کلمات و ویژگی‌های جنسیتی ارائه شده است که از این میان ۵۲/۲٪ مرتبط با اسامی و ویژگی‌های مردانه، ۱۲/۵٪ مرتبط با اسامی و ویژگی‌های زنانه و ۳۵/۳٪ مرتبط با ویژگی‌ها و اسامی مشترک دو جنس است. بنابراین مشاهده می‌شود که اسامی، کلمات و ویژگی‌های مردانه در کتاب‌های درسی غلبه کامل دارند. این در حالی است که تعداد دختران و پسران دانش‌آموز تقریباً برابر است. در بین پنج پایه ابتدایی، پایه سوم و پنجم بیشترین اسامی و کلمات مردانه را به خود اختصاص داده‌اند. پس از آن به ترتیب پایه دوم، پایه چهارم و بالاخره پایه اول قرار دارند. تحلیل کمی اسامی و کلمات در کتاب‌های مختلف نیز حکایت از آن دارد که در کتاب‌های ریاضی هر پنج پایه ابتدایی اسامی و کلمات مردانه بیشتر از اسامی و کلمات زنانه است. اگرچه در این کتاب‌ها در مقایسه با سایر کتاب‌ها تناسب بهتری میان اسامی دختر و پسر وجود دارد. در کتاب‌های علوم پنج پایه توازن نسبی میان اسامی و کلمات مردانه و زنانه مشاهده می‌شود. در کتاب‌های تاریخ پایه‌های چهارم و پنجم اسامی و کلمات مردانه غالب است و این گرایش مردانه در کتاب‌های مذکور را نشان می‌دهد. در کتاب‌های هدیه‌های اسمانی (پایه دوم) و تعلیمات دینی پایه سوم، چهارم و پنجم نیز اسامی مردانه غالب است. در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه دوم نیز اکثر اسامی و کلمات مردانه است و این گرایش در کتاب مدنی چهارم و پنجم دیده می‌شود. در کلیه کتاب‌های فارسی نیز اسامی و کلمات مردانه حاکم است. بنابراین تحلیل کمی بیانگر مردانه بودن اکثر اسامی و کلمات در کتاب‌های دروس ابتدایی است. از مجموع ۱۲۲۹ تصویر موجود در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی ۵۶/۵٪ تصاویر مردانه، ۲۳/۸٪ تصاویر زنانه و ۱۸/۷٪ نیز به صورت مشترک (مرد و زن) است.

۲- سؤالات مربوط به محور خانواده

- سؤال پژوهشی ۱۰: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، کلیشه‌های جنسیتی درباره وظایف خانگی و مشاغل مادران و پدران وجود دارد؟
- سؤال پژوهشی ۱۱: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، کلیشه‌های جنسیتی در مورد نگهداری و تربیت فرزند وجود دارد؟
- سؤال پژوهشی ۱۲: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی کلیشه‌های جنسیتی درباره وظایف و تکالیف پسران و دختران وجود دارد؟
- سؤال پژوهشی ۱۳: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، کلیشه‌های جنسیتی در مورد جنسیت و تعداد فرزندان خانواده، جنسیت سرپرست و فرزندان ارشد خانواده وجود دارد؟
- سؤال پژوهشی ۱۴: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، اسامی دختران و پسران به همراه پدر و مادر به یک اندازه بیان شده است؟

الف: تحلیل کمی

از ۶۰ مورد وظیفه خانگی ارائه شده در کتابها، ۵۰ مورد (۸۳/۳٪) به زنان و ۱۰ مورد (۱۶/۷٪) به مردان اختصاص یافته است. وظایف خانگی در کلیه پایهها بیشتر از مردان است و در پایه پنجم ۱۰۰٪ موارد اختصاص به زنان دارد. وظایف خانگی شامل پذیرایی، آشپزی، شست و شوی ظروف، خرید مواد غذایی، تمیز کردن منزل و ... است که اختصاص به مادران دارد و تنها خرید از بازار برای فرزند، شکستن قند و تمیز کردن شیشههای منزل بر عهده پدران است. مشاغل ارائه شده در کتابهای درسی، اختصاص به مردان (پدران) دارد و زنان (مادران) به شغل خانه داری مشغول هستند. از مجموع ۲۱ مورد شغل شناسایی شده ۱۵ مورد به پدران (۷۱/۴٪) و ۶ مورد (۲۸/۶٪) به مادران اختصاص دارد. ۳۷ مورد وظیفه در مورد نگهداری فرزند در کتابهای درسی مشاهده می شود که از این میان ۳۰ مورد (۸۲/۱٪) به مادران و ۷ مورد (۱۸/۹٪) نیز به پدران اختصاص دارد. نگهداری فرزند در کلیه پایهها به عهده مادر است و در پایههای دوم و چهارم به ۱۰۰٪ می رسد ولی تربیت فرزند به عهده پدران است. از مجموع ۲۳ خانواده معرفی شده، مردان در ۱۰۰٪ موارد سرپرست خانوار هستند. از مجموع ۱۵ فرزند ارائه شده ۱۲ نفر از آنان پسر و ۳ نفر دختر هستند. به عبارت دیگر ۸۰٪ از فرزندان ارشد پسر هستند. در مجموع کتابها، ۳۳ مورد وظیفه و تکلیف برای پسران و دختران مورد شناسایی قرار گرفته است. از این تعداد ۲۶ مورد (۷۸/۸٪) به وظایف دختران و ۷ مورد (۲۱/۲٪) به وظایف پسران مربوط می شود. بررسی کتابهای درسی دوره ابتدایی در خصوص وظایف دختران و پسران در خارج از خانه نشان می دهد که از ۲۸ مورد شناسایی شده، ۲۱ مورد (۷۵٪) به پسران و ۷ مورد (۲۵٪) به دختران اختصاص دارد. از مجموع ۵۱ مورد همراهی اسامی فرزندان با والدین، ۱۹ مورد (۳۷/۲٪) نام پدر با پسر، ۱ مورد (۲٪) نام پدر با دختر، ۱۷ مورد (۳۳/۳٪) نام مادر با پسر و ۱۴ مورد (۲۷/۵٪) نام مادر با دختر آورده شده است.

۳- سؤالات مربوط به محور فعالیتها

سؤال پژوهشی ۱۵: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ مکان ترسیم افراد، تفاوتی وجود دارد؟
سؤال پژوهشی ۱۶: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه تفاوتی از حیث فعال یا منفعل بودن افراد وجود دارد؟

سؤال پژوهشی ۱۷: آیا بین تصاویر جنسیتی زنانه و مردانه از لحاظ نوع فعالیت افراد، تفاوتی وجود دارد؟
سؤال پژوهشی ۱۸: آیا نوع و تعداد بازیها و فعالیتهای ورزشی و تفریحی دختران و پسران در کتابهای درسی دوره ابتدایی به یک اندازه آمده است؟

سؤال پژوهشی ۱۹: آیا نوع و تعداد فعالیت شناختی علمی دختران و پسران در کتابهای درسی دوره ابتدایی به یک اندازه آمده است؟

جدول ۳- جدول توزیع فراوانی و درصد تصاویر جنسیتی کتاب‌های
دوره ابتدایی بر حسب مکان ترسیم افراد

جنس	مکان	خانه	مدرسه	محل کار	جامعه	صحرا	فضای آزاد	کل
مرد	فراوانی	۹۲	۱۲۵	۹۲	۱۴۴	۹۵	۱۴۵	
	درصد	۳۳	۵۰	۹۰	۵۹	۷۰	۶۸	
زن	فراوانی	۱۰۰	۱۱۰	۳	۲۱	۹	۴۹	
	درصد	۳۵	۳۳	۴	۹	۷	۲۳	
مشترک	فراوانی	۹۱	۱۴	۷	۷۹	۳۳	۱۹	
	درصد	۳۲	۶	۷	۳۲	۲۳	۹	
کل	فراوانی	۲۸۳	۳۴۹	۱۰۳	۲۴۴	۱۳۶	۲۱۳	۱۲۲۸
	درصد	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	

الف: تحلیل کمی

همان‌طور که داده‌های مندرج در جدول ۳ نشان می‌دهند از مجموع ۱۲۲۸ تصویر ارائه‌شده در کتاب‌های دوره ابتدایی، ۲۸۳ تصویر در موقعیت خانه، ۳۴۹ تصویر در موقعیت مدرسه، ۱۰۳ تصویر در موقعیت کار، ۲۴۴ تصویر در جامعه، ۱۳۶ تصویر در صحرا و ۲۱۳ تصویر در موقعیت فضای آزاد ترسیم شده است. از مجموعه موقعیت خانه، ۳۵٪ به زنان، ۳۳٪ به مردان و ۳۲٪ به صورت مشترک (زن و مرد) ارائه شده است. در موقعیت مدرسه ۵۰٪ به حضور مردان و ۴۴٪ به حضور زنان اختصاص دارد و ۶٪ نیز به صورت مشترک است. از مجموعه موقعیت کار، ۹۰٪ حضور به مردان و ۳٪ به زنان اختصاص دارد و ۷٪ نیز به صورت مشترک است. حضور مردان جامعه ۵۹٪، حضور زنان ۹٪ و حضور مشترک ۳۲٪ است. از مجموع ۱۲۲۸ تصویر ارائه شده در کتاب‌های درسی دوره، ۱۰۷۵ تصویر به صورت فعال و ۱۵۴ تصویر نیز به صورت منفعل وجود دارد. از میان تصاویر فعال، ۵۵٪ به مردان و ۲۴٪ به زنان اختصاص دارد. ۶۶٪ تصاویر منفعل مردان و ۲۲٪ نیز زنان را نشان می‌دهد. از مجموع ۱۰۷۵ تصویر ارائه شده در حال فعالیت، ۹۵۹ مورد فعالیت واقعی (موقعیت کاری) و ۱۱۶ مورد فعالیت تفریحی بوده است. به عبارت دیگر ۸۹/۲٪ فعالیت‌ها (کاری-واقعی) و ۱۰/۸٪ به فعالیت تفریحی اختصاص داده شده است. در این میان ۵۵٪ مردان و ۲۳٪ زنان در موقعیت فعالیت واقعی و ۵۶٪ مردان و ۳۱٪ زنان در موقعیت تفریحی ارائه شده‌اند. از مجموع ۴۰۷ مورد فعالیت شناختی-علمی، ۲۳۳ مورد به مردان و ۱۷۴ مورد به زنان اختصاص دارد (۵۷/۲٪ پسر در مقایسه با ۴۲/۸٪ دختر). از مجموع ۱۰۵ فعالیت تفریحی و ورزشی شناسایی شده در کتاب‌های دوره ابتدایی، در ۷۴ فعالیت (۷۰٪) پسران و در ۳۱ فعالیت (۳۰٪) دختران حضور دارند. اختصاص این فعالیت‌ها به پسران به ترتیب در پایه‌های دوم (۸۹٪ به ۱۱٪)، چهارم (۸۳٪ به ۱۷٪)، اول (۷۰٪ به ۳۰٪) و سوم (۶۵٪ به ۳۵٪) بیشتر از دختران است و تنها در پایه پنجم است که حضور دختران در این فعالیت‌ها از پسران بیشتر است (۵۷٪ به ۴۳٪).

۴- سؤالات مربوط به ویژگی‌ها و شخصیت‌ها

سؤال پژوهشی ۲۰: آیا نوع و تعداد صفات مردانه و زنانه در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به یک اندازه آمده است؟

سؤال پژوهشی ۲۱: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به یک اندازه به شخصیت‌های علمی زنانه و مردانه توجه شده است؟

سؤال پژوهشی ۲۲: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به یک اندازه به شخصیت‌های ادبی زنانه و مردانه توجه شده است؟

سؤال پژوهشی ۲۳: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به یک اندازه به شخصیت‌های مذهبی زنانه و مردانه توجه شده است؟

سؤال پژوهشی ۲۴: آیا در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به یک اندازه به شخصیت‌های سیاسی و ملی زنانه و مردانه توجه شده است؟

جدول ۴- جدول صفات متناسب به مردان و زنان، مشترک به تفکیک پایه تحصیلی

جمع	پنجم	چهارم	سوم	دوم	اول	صفات جنسیت	
						فراوانی	درصد
۴۷	۱۳	۱۵	۱۹	۸	۳	فراوانی	زنانه
۶۵/۲۸	۱۰۰	۸۳/۳۳	۷۰/۳۷	۴۴/۴۴	۳۳/۳۳	درصد	
۱۳	-	۲	۲	۶	۳	فراوانی	مردانه
۱۸/۰۵	-	۱۱/۱۲	۷/۴۱	۳۳/۳۳	۵۰	درصد	
۱۲	-	۱	۶	۴	۱	فراوانی	مشترک
۱۶/۶۷	-	۵/۵۵	۲۲/۲۲	۲۲/۲۲	۱۶/۶۶	درصد	
۷۲	۱۳	۱۸	۳۷	۱۸	۶	فراوانی	جمع کل
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد	

الف) تحلیل کمی

به طور کلی ۷۲ صفت و واژه مرتبط با جنس (جدول ۴) در کتاب‌های درسی مشاهده می‌شود که از این تعداد ۴۷ صفت (۶۵/۳٪) مرتبط با مردان، ۱۳ صفت مرتبط با زنان (۱۸٪) و ۱۲ صفت نیز به صورت مشترک میان دو جنس (۱۶/۷٪) است. تعداد صفات مرتبط با مردان در کلیه پایه‌ها بیشتر از زنان است (به جز پایه اول) به طوری که در پایه پنجم ۱۰۰٪ صفات ارائه شده همراه با اسامی مردانه است. بررسی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که از مجموع ۲۲ شخصیت علمی مطرح شده، تمامی آنان مرد هستند و هیچ شخصیت علمی زن در کتاب‌ها ارائه نشده است. در پایه پنجم ۱۲ شخصیت علمی مطرح شده است که همگی آنان مرد هستند. در حوزه ادبی نیز از مجموع ۲۵ شخصیت مطرح شده، ۲۴ مورد (۹۶٪) به مردان و ۱ مورد (۴٪) به زنان اختصاص دارد. بررسی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نشان

می‌دهد که از مجموع ۳۹ چهره سیاسی و ملی ارائه شده، تمامی شخصیت‌ها به مردان اختصاص دارد و سهم زنان در این حوزه صفر است. بررسی تعداد شخصیت‌های مذهبی ارائه شده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، نشان می‌دهد که از مجموع ۲۰۲ مورد چهره مذهبی، ۱۶۵ مورد (۸۱/۷٪) متعلق به مردان و ۳۷ مورد (۱۸/۳٪) متعلق به شخصیت‌های مذهبی زن است.

ب: تحلیل کیفی

در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، تصاویر مردانه دو برابر تصاویر زنانه ارائه شده است. مجموعه اسامی و تصاویر ارائه شده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بیانگر حضور غالب مردان و پسران است. نکته بسیار اساسی در این زمینه حضور نامحسوس بزرگسال زن در تصاویر است که نشان‌دهنده عدم توجه به نقش زنان در عرصه‌های مختلف و بیانگر این است که حضور فیزیکی دختران و زنان در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بسیار کمتر از حضور پسران و مردان است. این در حالی است که بنابر آمار ارائه شده توسط معاونت برنامه‌ریزی و منابع انسانی (۱۳۸۲) دختران در دوره ابتدایی ۴۷/۸۹٪ از کل جمعیت دانش‌آموزی را تشکیل می‌دهند.

تقسیم وظایف خانگی بیانگر تقسیم‌بندی سنتی وظایف در خانواده است. مادر در خانه کار می‌کند و پدر در بیرون از منزل نقش سرپرست و نان‌آور را دارد: "مادر غذای خوشمزه‌ای درست کرده و پدر شیرینی خریده است" (هدیه‌های آسمانی، ص ۶۲). آقای‌هاشمی وقتی از اداره باز می‌گردد برای خانه خرید می‌کند (تعلیمات اجتماعی، پایه سوم، ص ۲). زنان در این کتاب‌ها صرفاً در چارچوب خانه‌داری و مادری هویت دارند و امور منزل را به تنهایی و بدون مشارکت همسران و حتی فرزندان انجام می‌دهند. در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از مادری که بیرون از خانه کار می‌کند، هیچ نشانی نیست.

علاوه بر تفاوت شغلی پدران و مادران، پدران دارای هویت شغلی هستند. در حالی که شغل مادران به مادر بودن و خانه‌دار بودن آن‌ها پیوند خورده است. برای مثال طاهره حانم علاوه بر کارهای خانه، خیاطی هم می‌کند و لباس می‌دوزد (تعلیمات اجتماعی، پایه سوم ص ۲).

بررسی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بیانگر آن است که اکثر فعالیت‌های مرتبط با نگهداری فرزند به عهده مادر و فعالیت‌های مرتبط با تربیت فرزند به عهده پدر خانواده است. مادر فرزند خود خصوصاً دختر را مورد نوازش قرار می‌دهد و به او وظایف زنانه را منتقل می‌کند: "عزیزم (مریم) اینقدر عجله نکن. هنوز خیلی زود است که این بیجه بتواند با تو بازی کند. مثلاً تو می‌توانی در نگهداری او به من کمک کنی. مثلاً می‌توانی در لباس پوشاندن و شست‌وشو به من کمک کنی. اگر این کارها را بکنی، هم یاد گرفته‌ای و هم کمک بزرگی به من کرده‌ای" (فارسی پایه دوم، ص ۴۴). در این پاراگراف مادر نه تنها وظیفه نگهداری فرزند را بر عهده دارد بلکه آن را به دختر خود نیز منتقل می‌کند. به عبارت دیگر، کلیشه زنانه را منتقل می‌کند. مادران علاوه بر مراقبت، از نظر عاطفی نیز به فرزند وابستگی دارند: شبی مادر از لاغری و رنگ‌پریدگی بی‌اندازه پرویز پی برد که فرزندش درد و رنجی دارد. از او پرسید پرویز، ناخوشی؟

پدر با شتاب نگاهی به پسرک کرد و گفت نه، پرویز وجدانش ناراحت است. من که دیگر کاری به کار او ندارم (فارسی پایه پنجم، ص ۱۳۰). در این پاراگراف کلیشه‌های جنسیتی کاملاً مراعات شده است: پدر، فردی منطقی که به دنبال برقراری ارتباط عاطفی با فرزند نیست و مادر که با عواطف و احساسات خود، مراقب احوال فرزند است.

وظایف تربیتی مادران و پدران در مورد فرزندان نیز متأثر از کلیشه‌های جنسیتی است. اکثر تصمیم‌گیری‌ها به عهده پدر است و اگر مادر از تصمیم‌گیری پدر ناراحت هم باشد عکس‌العملی نشان نمی‌دهد: آقای‌هاشمی گفت: ما ابتدا از کارزون به شیراز می‌رویم و سپس از شیراز به تهران و از آنجا به مشهد سفر می‌کنیم. پس از زیارت حرم امام رضا (ع) به نیشابور خواهیم رفت (تعلیمات اجتماعی، پایه سوم، ص ۸). در این پاراگراف مشارکت مادر در تصمیم‌گیری به هیچ وجه دیده نمی‌شود.

خانواده‌های ارائه شده در کتاب‌های درسی این دوره از نوع خانواده هسته‌ای و با تقسیم وظایف سنتی هستند: مرد سرپرست خانواده و زن مسئول وظایف خانگی. در جهان بیش از ۳۳٪ خانواده‌ها را زنان اداره می‌کنند و بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن (مرکز آمار، ۱۳۷۵) بیش از یک میلیون‌وسی‌وهفت هزار زن سرپرست خانوار در کشور وجود دارند. بنابراین نمی‌توان تنها به یک الگوی خانوادگی به کودکان اکتفا نمود. به بیان دیگر باید الگوهای واقعی را جانشین کلیشه‌ها نمود. از طرف دیگر در این خانواده‌های هسته‌ای تعداد فرزند پسر بیشتر از فرزند دختر است. این امر بیانگر علاقه خانواده‌ها به داشتن فرزند پسر و به نوعی ارائه کلیشه جنسیتی مبنی بر ارزشمند دانستن فرزند پسر نسبت به فرزند دختر است.

وظایف خانگی دختران که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی ارائه شده است هماهنگ با وظایفی است که به عهده مادر خانواده است: پذیرایی، شستن ظروف، نظافت منزل، آشپزی، خیاطی، پرستاری، بیشتر این وظایف به عهده دختران است. در برخی تصاویر دختران در کنار مادر نشسته و مشتاقانه به او که در حال خیاطی، آشپزی و یا بچه‌داری است نگاه می‌کنند و به نظر می‌رسد در حال یادگیری وظایف آتی خود هستند. این تقسیم‌بندی بیانگر وجود کلیشه‌های جنسیتی در کتاب‌های درسی است که وظیفه مادر و دختر را محدود به یکسری فعالیت‌های خانگی می‌کند که هیچ‌گونه خلاقیتی در آن‌ها نیست. این مثال همسو با این مفروضه عمومی است که مادران (و نه پدران) مسئول امور خانه هستند. این وضعیت کاملاً هماهنگ با ماتریس دگرخواهی جنسی است. در این ماتریس امور خانه به ایده زنانگی به منزله ثابت، پایدار، تغییرناپذیر و رها از مردانگی متصل شده است (گریشا، ۲۰۰۶/براتیان، ۱۳۸۶).

همان‌طور که در تعداد تصاویر مشاهده شد، تعداد تصاویر مردان بیشتر از تعداد تصاویر زنان است و این افزایش تعداد منجر به ارائه تصاویر مردان در موقعیت‌های متنوع‌تر از زنان شده است. نبود یا حضور بسیار کم‌رنگ زنان در موقعیت کار و جامعه از جمله نکات قابل توجه در این تصاویر است. به طور کلی حضور زنان بیشتر در خانه و در برخی از پایه‌ها در مدرسه مشاهده می‌شود که البته حضور در مدرسه به جز در پایه چهارم در سایر پایه‌ها از مردان کمتر است. حضور زنان در خانه منحصر به انجام وظایف خانگی و ارائه جنبه‌های عاطفی، هیجانی و انفعالی از زن است. بنابراین حضور زنان در خانه تأکید بر کلیشه‌های جنسیتی دارد. حضور زن در جامعه نیز بیشتر منحصر به خرید برای خانه، بردن فرزند به

مدرسه و پارک است. هویت مستقل زن در جامعه مشاهده نمی‌شود. حضور مشترک زن و مرد (دختر و پسر) در خانه نیز متأثر از کلیشه‌های جنسیتی است.

داده‌های به دست آمده نشان داده‌اند که زنان تقریباً دو برابر کمتر از مردان به صورت فعال ارائه شده‌اند. اما بررسی زنان در موقعیت فعال نیز حاکی از آن است که آنان مشغول خیاطی یا پختن نان (تعلیمات اجتماعی پایه چهارم، ص ۱۱۷) یا تدریس در کلاس (فارسی دوم، ص ۱) یا بردن گوسفندان به چرا (فارسی دوم، ص ۱۱۰) و یا انجام تکلیف مدرسه و انجام وظایف خانگی هستند. بنابراین فعال بودن زنان در راستای کلیشه‌های سنتی جنسیتی است که در سرتاسر کتاب‌های درسی دوره ابتدایی مشاهده می‌شود.

تحلیل کیفی محور فعالیت‌های شناختی-علمی بیانگر آن است که فعالیت‌های شناختی سطح بالا مانند استنباط کردن، کنجکاوی کردن، سؤال کردن، حل مسئله و پاسخگویی به سؤال‌ها بیشتر به مردان اختصاص دارد. برای مثال در تعلیمات اجتماعی پایه سوم این همیشه آقای‌هاشمی است که می‌بایست به سؤال‌های علمی فرزندانش پاسخ دهد و فرزندان همیشه وی را مورد پرسش علمی قرار می‌دهند. از طرف دیگر پرسشگری در پسران به مراتب بیشتر از دختران است. برای مثال در پایه‌های چهارم (۱۰۰٪)، سوم (۵۱/۲٪)، پنجم (۶۳/۶٪)، اول (۱۰۰٪) و دوم (۱۰۰٪) این مردان هستند که در مورد مسائل مختلف سؤال می‌کنند و در اکثر موارد نیز این مردان هستند که به سؤال‌ها پاسخ می‌دهند.

تفاوت حضور مردان و زنان در فعالیت‌های ورزشی-تفریحی، در نوع و کیفیت فعالیت‌ها نیز دیده می‌شود. به عبارت دیگر، فعالیت ورزشی و تفریحی پسران از گستردگی و تنوع بیشتری در مقایسه با دختران برخوردار است. برای مثال از ۳۴ فعالیت ورزشی و تفریحی مطرح‌شده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، ۱۷ نوع فقط به مردان (پسران)، ۶ نوع فقط به دختران و ۱۱ نوع نیز مشترک میان دو جنس است.

صفات مرتبط با مردان بیشتر در ابعاد شناختی، فعالیت‌ها و تا حدودی در بُعد اجتماعی و عاطفی است، در حالی که بیشتر صفات مرتبط با زنان در بُعد اجتماعی و عاطفی و متأثر از کلیشه‌های جنسیتی است. برای مثال در پایه اول سه واژه کوچولو، پاکیزه و خوب در مورد دختران ارائه شده است، در حالی که برای پسران، سوارکار و دونده آمده است.

بررسی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نشان می‌دهد که در حوزه علمی، هیچ دانشمند زنی معرفی نشده است و کلیه چهره‌های علمی از میان مردان انتخاب شده‌اند. این در حالی است که در حوزه ادبی نیز وضع به همین منوال است. تنها زنی که از او به عنوان چهره ادبی نام برده شده، پروین اعتصامی است. این تسلط مردانه در حوزه علمی و ادبی بیانگر تبعیض جنسیتی است. بررسی شخصیت‌های سیاسی و ملی ارائه‌شده در کتاب‌های این دوره نشان می‌دهد که میان زنان و مردان در این حوزه اختلاف فاحشی وجود دارد. اکثریت مطلق شخصیت‌های سیاسی و ملی را مردان تشکیل می‌دهند و زنان هیچ جایگاهی در این حوزه‌ها ندارند.

جدول ۵- جدول تحلیل تطبیقی افراد معرفی شده (مذکر-مونث) در کتاب های درسی دوره ابتدایی در محورهای مختلف

ردیف	تحلیل تطبیقی تعداد تصاویر افراد مطرح شده در کتاب های درسی دوره ابتدایی	واحد مورد بررسی	ژانر دختران (F)	ژانر پسران (M)	مختلط	تمش جنسی	نوع تمثیل جنسی
۱	% تعداد اساسی و ضمایر	عنوان ها	%۱۲/۵	%۵۲/۲	%۲۵/۲	Mn>Fn	
۲	% تعداد تصاویر	متن ها	%۲۲/۸	%۵۶/۵	%۱۸/۷	Mp>Fp Mpc>Fpc Mpci>Fpci	
		کامل یا نیم تنه بودن	%۱۸ %۲۲	%۵۹ %۵۲	%۲۳ %۱۲		
		قطع بزرگ کوچک متوسط	%۱۱ %۲۵ %۲۵	%۵۸ %۲۰ %۲۹	%۲۱ %۲۵ %۲۶	Mpb>Fpb Mps>Fps Mpin>Fpin	
۳	تحلیل عوامل مرتبط با خانواده - فعالیت های خانگی ACH - مشاغل والدین W - وظایف والدین در مورد فرزندان - سرپرست خانواده (R) - فرزند ارشد (F) - وظایف فرزندان در خانه (d) - وظایف فرزندان در خارج از خانه (od)	سن کودکان و نوجوان بزرگسال	%۳۳ %۱۰	%۵۷ %۸۱	- %۹	Mpa-c>Fpa-c Mpa>Fpa	
		متن و تصاویر متن و تصاویر تکمیلاری و رسیدگی E تربیت متن و تصاویر متن و تصاویر متن و تصاویر متن و تصاویر	%۸۲/۲ %۲۸/۶ %۸۲/۱ %۲۶/۷ - %۲۰ %۷۷/۸ %۲۵	%۱۰ %۷۷/۲ %۱۸/۸ %۲۲/۲ %۱۰۰ %۸۰ %۲۱/۲ %۲۵	%۱۶/۷ - - - - - - -	Fach>Mach Mw>Fw Fg>Mg Me>Fe MR>FR Mp>Fp Fd>Md Mod>Fod	
۴	فعالیت ها مکان حضور خانه شغلی (SW) مدرسه (SS) (ازاد-جامعه) بیرون (SO)	متن و تصاویر	%۲۵ %۲ %۲۲ %۹	%۳۳ %۱۰ %۵۰ %۵۹	%۲۲ %۷ %۶ %۲۲	Fn>Mk Mss>Fss Mso>Fso	
		متن و تصاویر	%۲۲ %۲۲	%۵۵ %۶۶	%۲۱ %۱۲	MSAC>FSAC Msp>Fsp	
		متن و تصاویر	%۲۳ %۲۱	%۵۵ %۵۶	%۲۲ %۱۲	MAC>FACW W MAch>FACH	
۵	نوع فعالیت - فعالیت شناختی - علمی C- ACS فعالیت های ورزشی و تفریحی ACS-h	متن و تصاویر	%۳۲/۸ %۳۰	%۵۷/۲ %۷۰	- -	MAcs>FAcs -h >FAcs-h MAcs	
		ویژگی شخصیت و چهره های معرفی شده علمی - ادبی - سیاسی - مذهبی	%۱۸ - %۲ - %۱۸/۲	%۱۰۰ %۹۶ %۱۰۰ %۱۸/۷	%۱۶/۷ - - - -	MT>FT Mis>Fis Mtl>Ftl Mtp>Ftp Mtr>Ftr	

بحث و نتیجه گیری

تحلیل‌های کمی و کیفی که براساس چهار محور ارائه شد، زمینه را برای تحلیل جنسیتی و متعاقب آن ارائه مدل بهسازی سیمای زن فراهم کرده است. تحلیل جنسیتی، روشی است که به روشن شدن تفاوت‌ها و نابرابری‌های میان زنان و مردان کمک می‌کند. تحلیل جنسیتی اولین گام در فرآیند برنامه‌ریزی جنسیتی محسوب می‌شود. همان‌طور که می‌توان از جدول ۵ استنباط کرد، اگر $M=F$ باشد به معنای عدم تبعیض جنسیتی است و در صورتی که $M>F$ باشد با تبعیض جنسیتی روبه‌رو هستیم. از نظر کمی نسبت مطلوب در میان محورهای مختلف ۵۰٪ است و تجاوز از این نسبت نباید بیش از ۱۰٪ باشد. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود در اکثر محورها و موارد، فاصله میان زنان و مردان بیش از ۱۰٪ است و این امر نشان‌دهنده وجود تبعیض جنسی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی است. بر اساس جدول ۵ فقط در محور ۴ (مکان حضور زن و مرد) عدم تبعیض جنسی در مورد زنان و مردان در خانه و مدرسه دیده می‌شود و عوامل مرتبط با خانواده به طور کامل از کلیشه‌های سنتی پیروی کرده و زنان و مردان را در نقش‌ها و وظایف سنتی به نمایش می‌گذارد. در مورد ماهیت (کاری-تفریحی) و نوع فعالیت نیز کلیشه‌های سنتی حاکم هستند. در خصوص چهره‌های علمی، سیاسی، مذهبی و ادبی نیز جهت‌گیری کاملاً مردانه بوده و حضور زنان به صورت حداقل است. بنابراین جدول ۵ به خوبی نابرابری‌ها و تفاوت‌های میان دو جنس را نشان می‌دهد و ضرورت نیاز به بهسازی سیمای زن در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی را خاطر نشان می‌سازد.

همان‌طور که پیش‌تر مطرح شد، بسیاری از تفاوت‌های میان دو جنسیت ناشی از انتظارات فرهنگی و تفاوت در فرآیند جامعه‌پذیری دختران و پسران است. طبق پژوهش‌های صورت‌گرفته (فناویدر، ۱۹۹۰؛ نقل از برانون، ۱۹۹۹؛ آیزنبرگ و همکاران، ۱۹۹۶؛ رابل و مارتین، ۱۹۹۸؛ بوچنتال و گودناو، ۱۹۹۸؛ سوچونگ، ۲۰۰۰؛ کانینگهام، ۲۰۰۱؛ کونل، ۲۰۰۲؛ نقل از گریشابر، ۲۰۰۶/برایتان، ۱۳۸۶) هیچ‌گونه تفاوتی ذاتی از حیث توانایی‌های شناختی-ذهنی، اجتماعی-عاطفی و رفتار فرااجتماعی بین دختران و پسران وجود ندارد.

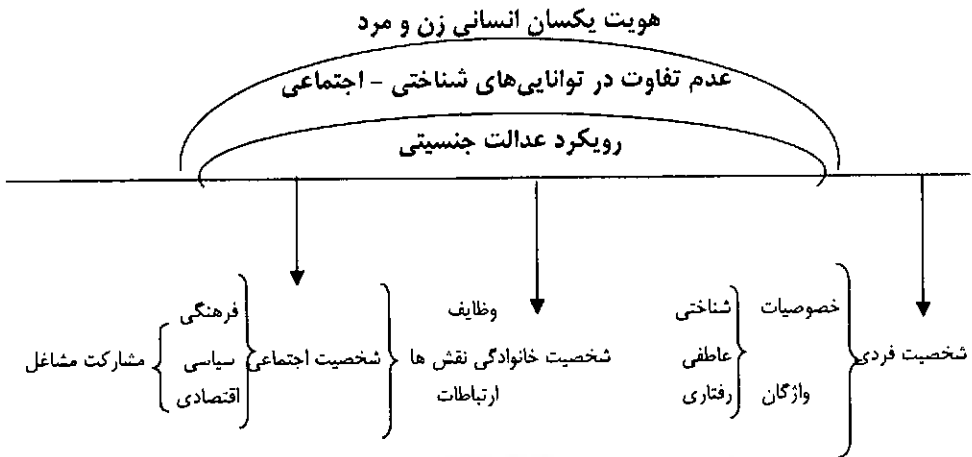
کونل (۱۹۹۵) زندگی روزانه را به مثابه "جولانگاه سیاست‌های جنسیتی" می‌داند (ص. ۳). نه تنها مطالعه او، بلکه مطالعه دیویس (۱۹۹۶)، نیز برتری مردانگی را به مثابه گفتارهای غالب مردانگی تعریف کرده است که برای قوی‌تر کردن جایگاه مردان از جایگاه زنان و دختران استفاده می‌شود. تعریف برتری مردانگی، به مثابه گفتارهایی که برای قوی‌تر کردن جایگاه مردان از زنان و دختران به کار گرفته شده‌اند بر ارتباط تنگاتنگ برتری مردانگی و مردسالاری دلالت دارد. به طور کلی، مردسالاری به "کنترل و نظارت مردانه بر ساختارهای جامعه منتهی شده است (وپرینگ، ۱۹۹۶، ص. ۳۹).

گفتارهایی نظیر مردسالاری، برتری مردانگی و محبت مادری، مسئولیت اصلی کار خانه را برعهده مادران و دختران می‌گذارد. باورهای عمومی (مفروضه‌های متعارف)^۲ در خصوص مادری کردن،

1- Wearing
2- Mothering

عشق و محبت مادری را با خانه منظم و مرتب تداعی کرده‌اند، با این حال مادران 'دلسوز' (طبقه متوسط) کار نظم و ترتیب را به یک وسیلهٔ تعلیم و تربیتی^۴ تبدیل می‌کنند، در حالی که مادران طبقه کارگر این‌گونه عمل نمی‌کنند (والکردین و لوسی، ۱۹۸۹ نقل از گریشایر، ۲۰۰۶/براتیان، ۱۳۸۶). گفتن منظم و مرتب کردن خانه شیوهٔ مهمی است که به کمک آن نظم اجتماعی و کنترل خانواده استمرار می‌یابد و این تأثیر ماتریس دگرخواهی جنسی در خصوص نظم و ترتیب است؛ ماتریسی که آدم‌ها و گرایش‌های دختران و پسران را طبیعی و به‌هنگار می‌کند. بدین‌سان است که این برداشت حاصل می‌شود که یک هویت ثابت جنسیتی از مردانگی و زنانگی وجود دارد و از طریق عمل دگرخواهی جنسی، هویت‌های مردانه و زنانه متضاد و متمایز از همدیگر ساخته می‌شوند. عمل روزانهٔ طبیعی کردن آدم‌ها و گرایش آن‌ها به نظم و ترتیب با استفاده از گفتن‌های برتری مردانگی و مردسالاری انجام می‌شود (باتلر، ۱۹۹۰ نقل از گریشایر، ۲۰۰۶/براتیان، ۱۳۸۶).

نتایج حاصل از این مطالعه کاملاً همسو با پژوهش‌های زائر دارابی (۱۳۵۶)، پرجمی (۱۳۵۶)، طالقانی و همکاران (۱۳۷۳)، صداقت و زاهد (۱۳۷۴)، حجازی و همکاران (۱۳۷۸)، حج‌فروش و همکاران (۱۳۷۹)، ظهره‌وند و همکاران (۱۳۸۲) و گریشایر (۲۰۰۶/براتیان، ۱۳۸۶) است. این تحقیقات نشان داده‌اند که به طور کلی نگرش نظام آموزشی به زنان نگرش سنتی است و جایگاه دو جنس و به ویژه جایگاه زنان در خانواده و جامعه به درستی ترسیم نشده و بسیاری از ابعاد اجتماعی-سیاسی و علمی تنها به مردان اختصاص یافته است. از این رو به نظر می‌رسد که مهم‌ترین اصل در این مدل هویت انسانی یکسان زن و مرد است. پس از آن، عدم تفاوت دو جنس در توانایی‌های شناختی-اجتماعی قرار دارد. این دو اصل به همراه رویکرد عدالت جنسیتی در بهسازی سیمای زن و خانواده در کتاب‌های درسی نقش اساسی را بر عهده دارد. در این مدل شخصیت فردی، خانوادگی و اجتماعی زن به همراه ویژگی‌های هر یک مورد توجه قرار می‌گیرد. بر اساس مدل ارائه‌شده، اصول زیر برای بهسازی سیمای زن و خانواده در کتاب‌های درسی دورهٔ ابتدایی ارائه می‌شود. این اصول دربرگیرندهٔ محورهای الگوی ارائه‌شده، یعنی شخصیت فردی، خانوادگی و اجتماعی است.

الف: شخصیت فردی

واژگان و تصاویر

اصل ۱: انتساب واژه‌ها به هر یک از دو جنس می‌تواند بر تصویری که آنان از خود دارند، تأثیر گذارد. امروزه به اثبات رسیده است که زبان (ساختار و محتوا) نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت الگوهای فرادستی و فرودستی زنان و مردان ایفا می‌کند. پس لازم است به تأثیر قابل توجه واژگان، قواعد دستوری، متن و کلیه مفاهیم زبانی در تقویت و یا تضعیف توانمندی‌های هر یک از دو جنس توجه ویژه شود.

مثال: واژگان دارای بار منفی نظیر نالان، ترسو و عجول برای توصیف ویژگی‌های زنان مورد استفاده قرار نگیرد.

اصل ۲: در ارائه تصاویر هر یک از دو جنس در کتاب‌های درسی نکات زیر مورد توجه قرار گیرد:

الف: تعداد تصاویر به میزان مساوی باشد؛

ب: نحوه حضور از حیث فعال و غیرفعال بودن به یک میزان باشد؛

ج: قطع تصاویر برای هر یک از دو جنس برابر باشد؛

د: تعداد تصاویر زنان و مردان در گروه‌های سنی مختلف به طور یکسان توزیع شود؛

ه: زنان و مردان در مکان‌های مختلف (خانه، محل کار، مدرسه و جامعه) به تصویر کشیده شوند.

خصوصیات شناختی، عاطفی، اجتماعی و جسمانی

اصل ۳: با توجه به اینکه انجام فعالیت‌های ورزشی و تفریحی موجب ارتقای سلامت دختران و

پسران می‌گردد، ضروری است در کتاب‌های درسی حضور دختران در حال انجام انواع فعالیت‌های

ورزشی و حرکتی مورد تأکید قرار گیرد.

اصل ۴: با توجه به عدم تفاوت دختران و پسران در توانایی‌های شناختی و ذهنی لازم است در ارائه محتوا و تصاویر کتاب‌های درسی به این برابری تأکید شود.

اصل ۵: رفتارهای عاطفی و اجتماعی مثبت و منفی بین هر دو جنس یکسان تقسیم شود و صرفاً از انتساب برخی ویژگی‌ها به دختران یا پسران اجتناب گردد.
مثال ۱: به همان میزان که پسران مضطرب نشان داده می‌شوند، دختران مضطرب نیز به تصویر کشیده شوند.

مثال ۲: همان‌طور که دختران شجاع و فداکار وجود دارند پسران نیز این ویژگی را داشته باشند.
اصل ۶: از به کارگیری کلیشه‌های جنسیتی مرتبط با ویژگی‌های شناختی، عاطفی و اجتماعی به لحاظ رعایت برابری و عدالت میان دو جنس خودداری شود.

مثال: کلیشه‌های جنسیتی مانند شلخته، سطحی‌نگر و احساساتی در مورد زنان، منطقی و تعقلی عمل کردن در مورد مردان مورد استفاده قرار نگیرد.
اصل ۷: لازم است کتاب‌های درسی انگیزه مشارکت اجتماعی و شرکت در فعالیتهای جمعی را در دختران و پسران تقویت نمایند.

مثال ۱: دختران در حال انتخاب شهردار مدرسه هستند.

مثال ۲: پسران در حال مرتب کردن کتاب‌های کتابخانه هستند.

اصل ۸: بسیاری از عقب‌ماندگی‌های دختران و زنان در تبعیض‌های تاریخی بین زن و مرد ریشه دارد. لازم است برای رفع این بی‌عدالتی‌ها در کتاب‌های درسی توانمندی‌های دختران تقویت شود و پیام‌هایی حاکی از توان و کارآمدی آنان در عرصه‌های مختلف ارائه گردد.

مثال: دختران توانمند، دختران باهوش، دختران دارای پشتکار، دختران ورزشکار و دختران دارای اعتماد به نفس.

ب- شخصیت خانوادگی

اصل ۱: نقش‌ها و وظایف پدر و مادر و فرزندان دختر و پسر در داخل خانه و محیط‌های مرتبط به آن مشترک بوده و از انتساب برخی نقش‌ها و وظایف خاص چون انفعال زنان و اقتدار مردان اجتناب نمود.

مثال ۱: همه افراد خانواده در انجام وظایف و مسئولیت‌های خانگی همکاری و مشارکت دارند.

مثال ۲: پدر و مادر هر دو در نقش‌های عاطفی و تربیتی در خانه و در ارتباط با فرزندان نشان داده شوند.

اصل ۲: لازم است جهت آماده‌سازی دختران و پسران برای تشکیل خانواده‌های متعادل آینده، تمامی اعضای خانواده برای فعالیتهای خانگی، برنامه ریزی، تصمیم‌گیری و انتخاب حضور داشته و مشارکت نمایند.

اصل ۳: لازم است تعاملات فراخانوادگی (با جامعه، اقوام و دوستان) در کتاب‌های درسی به طور جدی‌تر مورد توجه قرار گیرد تا روحیه هم‌زیستی و درک متقابل در دانش‌آموزان دختر و پسر تقویت شود.

اصل ۴: با توجه به آن‌که در حال حاضر شکل‌های مختلف خانواده به‌ویژه خانواده‌هایی که مادر سرپرست آن هست در کشور وجود دارد، لازم است در تعریف خانواده به این اشکال هم توجه شود.

اصل ۵: یکی از ویژگی‌های جامعه امروز آن است که پدر و مادر هر دو در فعالیت‌های اجتماعی-اقتصادی حضور دارند در نتیجه لازم است که دختر و پسر دانش‌آموز با نقش‌های اجتماعی و خانوادگی پدر و مادرها آشنا شده و شیوه جدید زندگی را بیاموزند.

اصل ۶: خانواده نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت و تقویت رفتارهای کلیشه‌ای فرزندان دارد. پس لازم است پدر و مادر در جهت جامعه‌پذیری غیر کلیشه‌ای دختر و پسر خود در تصاویر و پیام‌ها ارائه شوند.

مثال ۱: مادر از پسر می‌خواهد که میز شام را بچیند و پدر با همراهی دختر میز شام را جمع می‌کند.

مثال ۲: خواهر بزرگ‌تر به برادر کوچک‌ترش در حل مسئله ریاضی کمک می‌کند.

ج: شخصیت اجتماعی

اصل ۱: زنان و مردان به صورت مشترک و عادلانه در تصاویر و نقش‌ها و محتواهای مرتبط با چهره‌های علمی، ادبی، اجتماعی، سیاسی، دینی و مذهبی حاضر شوند.

مثال ۱: معرفی چهره‌های ادبی و علمی زن و مرد با یک تناسب

مثال ۲: حضور زنان نماینده در مجلس قانون‌گذاری

اصل ۲: قهرمانان ملی زن در کتاب‌های درسی به تصویر کشیده شوند.

اصل ۳: الگوهای مناسب نقش تعیین‌کننده‌ای در همانندسازی و تکوین هویت دختران و پسران دارند. بنابراین ضروری است در کتاب‌های درسی الگوهای مناسب در حیطه‌های مختلف زندگی فردی، اجتماعی و خانوادگی به نمایش گذاشته شود.

اصل ۴: دختران و پسران در فرایند جامعه‌پذیری جهت پذیرش نقش‌های اجتماعی آینده خود آماده می‌شوند. لذا تقسیم کردن مشاغل به زنانه و مردانه در جهت تثبیت کلیشه‌ها نقش بسزایی داشته و مانع از بروز توانمندی‌ها و خلاقیت‌های هر دو جنس می‌شود. بنابراین لازم است کتاب‌های درسی مشاغل مختلف را بدون جهت‌گیری جنسیتی ارائه نمایند.

مثال: پسری در حال پرستاری و دختری در حال طراحی نقشه یک ساختمان.

اصل ۵: جامعه امروز نیاز به مشاغل و فعالیت‌های گسترده و متنوعی دارد، لذا ضروری است کتاب‌های درسی به ارائه مشاغل متنوع برای هر دو جنس توجه نمایند.

اگر مدل ارائه‌شده در تدوین کتاب‌های درسی مورد توجه قرار گیرد می‌توان انتظار داشت که بهسازی سیمای زن و خانواده انجام شود و پیام‌های ارائه شده برای دختران و پسران فاقد تبعیض جنسیتی و انعکاسی از واقعیت‌های جامعه در حال گذار ما باشد.

منابع

الف) فارسی

- اعزاز، شهلا (۱۳۷۰). تضاد میان آموزش و پرورش و جامعه، بررسی کتاب فارسی اول دبستان، فصلنامه علوم اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۱ و ۲.
- افشار نادری، آریتا (۱۳۷۳). تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی و تأثیر آن در شکل گیری مفهوم خود از نقش جنسیتی دختران دانش آموز سال چهارم ابتدایی، پایان نامه کارشناسی ارشد (دانشگاه الزهرا).
- انزلی، شهلا (۱۳۷۶). بررسی سیمای زن و خانواده در کتابهای درسی دوره راهنمایی و دبیرستان، گزارش تحقیق انجام شده به سفارش دفتر امور زنان.
- بررسی نحوه معرفی زن در کتابهای درس دوره ابتدایی (۱۳۶۸). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی گروه علوم اجتماعی.
- تحولات کمی عوامل آموزشی در آموزش و پرورش (۱۳۸۲). معاونت برنامه ریزی و منابع انسانی: دفتر طرح و برنامه وزارت آموزش و پرورش.
- تورس، اماری لیس و روزاریو، دل، جنسیت و توسعه، ترجمه جواد یوسفیان، تهران: انتشارات بانو.
- حجازی و همکاران (۱۳۷۸). بررسی تحلیلی کتابهای فارسی و تعلیمات دینی دوره ابتدایی، گزارش تحقیق به سفارش سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- حج فروش، احمد و همکاران (۱۳۷۹). گزارش بررسی پیشنهادهای معلمان مجرب کشور، کارشناسان سازمان و پژوهشگران درباره محتوای آموزشی کتابهای درسی دوره ابتدایی، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۴). جایگاه و نقش زنان در نظامهای مختلف، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- جانینی، بلوتی، اگر فرزند دختر دارید، ترجمه محمدجعفر پوینده (۱۳۷۸). تهران: نشر نی.
- جزنی، نسرین (۱۳۸۰). نگرشی بر تحلیل جنسیتی در ایران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- جناتی، محمد ابراهیم (۱۳۷۶). نه زن سالاری و نه مردسالاری بلکه شایسته سالاری، مجموعه مقالات.
- زائر دارابی، علی (۱۳۵۶). تحلیل محتوای کتابهای فارسی کلاسهای اول و دوم متوسطه نظام جدید آموزش و پرورش دانشگاه تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران: دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی.
- سالنامه آماری کشور، مرکز آمار ایران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (۱۳۸۰). تاریخ انتشار: تابستان ۱۳۸۱.

- سبحانی، محمد تقی (۱۳۸۲). *الگوی جامع شخصیت زن مسلمان (جلد نخست)*. قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، حوزه علمیه خواهران.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۸۰). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاه.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸). *قبض و بسط حقوق زنان*، مجله زنان شماره ۵۹.
- شادی طلب، ژاله (۱۳۸۰). *توسعه و چالش‌های زنان در ایران*، تهران: نشر قطره.
- صداقت، سعید، زاهد، زهرا (۱۳۷۴). *نقش‌های جنسیتی در تصاویر کتاب‌های درسی دوره ابتدائی*، مجله فرزانه، دوره دوم، شماره ۵.
- طالقانی، محمود و همکاران (۱۳۶۸). *بررسی نحوه معرفی زن در کتاب‌های درسی دوره ابتدائی*، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی گروه علوم اجتماعی.
- ظهره وند و همکاران (۱۳۸۲). *تحلیل و بررسی کیفیت برنامه‌ریزی درسی آموزش رسمی کشور با توجه به نیازهای زنان و ضرورت ایفای نقش موثر در توسعه کشور و ارائه الگوی مطلوب آموزشی*، مرکز امور مشارکت زنان نهاد ریاست جمهوری.
- کارپایه عمل اعلامیه یکن (سند چهارمین کنفرانس جهانی زن، ۱۹۹۵). ترجمه علی میرسعیدقاسی (۱۳۷۵). تهران: دفتر امور زنان نهاد ریاست جمهوری.
- گریشابر، سوزان (۲۰۰۶). *نگاهی دوباره به تعارض والدین و کودکان* ترجمه مسعود براتیان (۱۳۸۶). تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
- گولومبوک، سوزان، رشد جنسیت، ترجمه مهرناز شهرآرا (۱۳۷۸). تهران: انتشارات ققنوس.
- گیدنز، آنتونی، *جامعه شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری (۱۳۷۳). تهران: نشر نی.
- مطیع، ناهید (۱۳۷۳). *جامعه پذیری جنسی*، مجله زنان، شماره ۱۹.
- ملکی، حسن (۱۳۷۳). *نحوه معرفی زن در مجموع کتاب‌های درسی دوره ابتدائی بعد از انقلاب و مقایسه آن با کتاب‌های درسی همین دوره تحصیلی در قبل از انقلاب*، پژوهشکده علوم اجتماعی.
- منصور نژاد، محمد (۱۳۸۱). *مسأله زن، اسلام و فیمینیسیم (در دفاع از حقوق زنان)*، تهران: انتشارات برگ زیتون.
- مهریزی، مهدی (۱۳۷۷). *زن*، قم: انتشارات خرم.
- میشل، آندره (۱۹۸۹). *بیکار با تبعیض جنسیتی* ترجمه محمدجعفر پوینده (۱۳۷۶). تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- میشل، آندره (۱۹۸۹). *تاریخ اجتماعی زنان*، ترجمه هما زنجانی‌زاده (۱۳۷۷). مشهد: انتشارات نیکا.

ب) لاتین

- Bugental, D. B., & Goodnow, J. J. (1998). **Socialization Processes**. In N. Eisenberg (Volume Ed.), *Handbook of Child Psychology. Volume 3: Social, Emotional, and Personality Development* (pp. 389-462). New York: John Wiley & Sons.
- Butler, J. (1990). **Gender Trouble**. London: Routledge.
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. St. Leonards, NSW: Allen & Unwin.
- Connell, R. W. (2000). **The men and the boys**. St. Leonards, NSW: Allen & Unwin.
- Connell, R. W. (2002). **Gender**. Cambridge, UK: Polity Press.
- Cunningham, M. (2001). **Parental Influences on the Gendered Division of Housework**. *American Sociological Review*, 66(2), 184-203.
- Davies, B. (1996). **Power Knowledge Desire: Changing School Organization and Management Practices**. Canberra, Australia: Department of Employment, Education, Training and Youth Affairs.
- SooChung, H (2000). **Women Roles and Gender Issues in Primay School Textbooks**. Korea and Mexico. |Dissertation PhD, Stanford University.
- Walkerdine, V., & Lucey, H. (1989). **Democracy in the Kitchen: Regulating Mothers and socialising daughters**. London: Virago.
- Wearing, B. (1996). **Gender: The Pain and Pleasure of Difference**. Melbourne: Longman Australia.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی